

HVORFOR SVIKTER VI SAMVIRKEALTERNATIVET?

GUNNAR ROALKVAM

Vi har en lang tradisjon med å organisere oss som produsenter. Gjennom fagorganisering har vi styrket vår posisjon overfor bedriftsledere og eiere av produksjonsmidlene. «Samhold gjør sterk» er en gammel sannhet for alle som i utgangspunktet står svakt overfor mektigere personer eller institusjoner.

Men vi er ikke bare produsenter. Først og fremst er vi forbrukere. Det er forbrukeren i oss som definerer behov. Ideelt sett skal all produksjon av varer og tjenester ha som formål å dekke våre behov på best mulig måte. Forbrukere er vi hele livet i våken tilstand, fra fødsel til død, men produsenter er vi bare i avgrenset tid i voksen alder. Det er derfor noe merkelig at vi ikke har vært så bevisste med tanke på forbrukerrollen vår.

Går vi tilbake til 1800-tallet og framveksten av den industrielle perioden, ser vi likevel at det er gjort mange forsøk på forbrukerorganisering. I den tidlige arbeiderbevegelse var det en vanlig oppfatning at det var

tre linjer i kampen for et mer rettferdig, sosialistisk samfunn; nemlig den politiske, den faglige og den kooperative. Den kooperative vei gikk gjennom dannelse av demokratiske forbruksforeninger. Andre betegnelser på slike var handelslag, kooperative foreninger og samvirkelag. I dag kjenner vi dem i Norge under felleslogoen Coop.

Jerndreier Knud Knudsen fra Stavanger Støberi & Dok ble den sentrale samvirkepioneren i Stavanger. Foto: Statsarkivet i Stavanger

Det som fortsatt særpreger forbrukersamvirket er at det er åpent, demokratisk og brukerstyrt. Alle medlemmer er også medeiere, og de har én stemme hver. Overskuddet fordeles blant medlemmene etter innsats eller gjennom demokratisk avgjørelse. Det vil si at hvis laget gir fem prosent kjøpeutbytte, vil utbyttet i kroner og øre øke ved at vi som medlemmer handler mest mulig i vårt eget lag. Det er altså den aktive bruken av virksomheten som be-

lønnes. Dette står i motsetning til aksjeselskap hvor antall aksjer er avgjørende ved utbyttefordelingen. Samvirkealternativet er altså basert på å dekke medlemmenes behov, ikke å skape profitt for en eksklusiv eiergruppe.

Ingen utenforstående kan kjøpe opp et samvirkelag.

I byene ble samvirkelagene vanligvis dannet av aktive fagforeningsfolk, og forbrukersamvirket, for eksempel i Stavanger og Sandnes, fikk et sosialistisk preg. Disse pionerene så at det var en klar sammenheng mellom lønnskampen og prisen på nødvendige varer og tjenester. Det nyttet lite med et lønnstillegg, hvis prisen på mat og klær steg og reallønna sank. Dessuten var det mye juks og lureri ved mange varer hos kjøpmennene. Det sesongpregede arbeidslivet i Stavanger førte til mye kreditt-handel, noe som også bandt arbeidsfolk til varige avhengighetsforhold til de private handelsmennene. Dermed ble det et mål for kooperatørene å opprette egne butikker, bakerier og etter hvert annen produksjonsvirksomhet. Målet var faktisk at forbrukerne selv skulle kontrollere produksjonen og omsetningen av dagligvarer og annet som de hadde behov for.

Men for mange sosialister kompliserte dette den lettere forståelse av motsetningen og kampen mellom arbeid og kapital, mellom bedriftseier og arbeidstaker. Hvordan skulle fagbevegelsen forholde seg til at medlemmene selv ble medeiere i økonomiske foretak?

*Avd. 4 Nymansv.89. (drevet fra 1909).
Nedlagt 1971. Bildet fra sa 1935.
Fra venstre: Else Eriksen,
Anny Gundersen (gift Andersen)
og Karen Egeland.
Foto: Waldemar Eide,
Statsarkivet i Stavanger*

OM Å TA ANSVAR I FELLESSKAP

Tidlig på 1900-tallet var det store diskusjoner om kooperasjonens plass i sosialistisk strategi. Mange mente at selvhjelp gjennom forbrukersamvirket var en farlig blindvei, den ville tilsløre utbyttingen under kapitalismen. Andre hevdet at samvirkeorganisering nettopp var en skole i demokrati og medbestemmelse i tillegg til den praktiske nytteverdien. Forbrukersamvirket kunne vise at

Arbeidere ved Stavanger Støberi & Dok organiserte forbrukersamvirke i 1880-årene. Det var også de som dannet Forbruksforeningen Økonom før jul i 1899. Foto: Statsarkivet i Stavanger

det var mulig å skape et alternativt økonomisk system som forente behovsdekning med frivillighet og fellesskapsverdier.

Dessverre kom samvirketanken etter hvert mer i bakgrunnen både blant sosialdemokrater og kommunister. Deres strategi ble preget av å erobre de sentrale maktinstitusjoner i landet og styre ovenfra i folkets interesse. Som vi vet har dette i vårt land blant annet ført til mange gode velferdsordninger. Som forbrukere har vi fått et

sterkere vern gjennom lovgivning og gjennom offentlige tiltak som Forbrukerrådet og regionale forbrukerkontorer. Men samtidig har folk flest blitt det som sosiologene kaller «klientifisert». Andre ordner opp, selv blir vi passive og «ansvarsløse» mottakere. Vi har ikke klart å skape et levende deltakerdemokrati, men regner med at våre valgte politikere tar ansvaret. Blir vi misfornøyde, preges klagen ofte av avmakt og frustrasjon, ikke av god, utfordrende dialog med våre representanter. På samme måte som i næringslivet har ansvaret blitt konsentrert og sentralisert. Dette bør være et tankekors for sosialister, og ikke minst for kristne mennesker. Når Bibelen taler om forvalteransvaret, er det noe alle skal ha, ikke bare noen få. Alle vokser med å få ansvar, men vi blir små når vi overlater det til andre.

Samvirkeideene, derimot, bygger på bevisst brukerinnflytelse og sosialt medansvar. De som det angår kan selv bidra konstruktivt. De kjenner sine egne behov. De vet selv hvor skoen trykker. Gjennom samvirke læres vi også opp til å avveie kortsiktige behov med langsiktig forvaltning.

Som både eiere og brukere blir vi nødt til å tenke mer helhetlig økonomisk. For de medlemmene som selv er ansatt i laget sitt, blir dette ytterligere forsterket. Vi kan ha flere roller samtidig, nemlig som medeier, som forbruker, som ansatt og som beboer i nærmiljøet. Samvirke åpner for deltaking og engasjement og demokratiserer økonomien, men er også en krevende organisasjonsform. Samvirke kan også fungere bra i et moderne velferds-system. Frivillig samvirke kan supplere og berike de offentlige tjenester. Gjennom brukersamvirke kan den

offentlige sektor fornyes både ved brukermedvirkning i offentlige institusjoner og ved samvirketiltak i kontraktsforhold med det offentlige. Dette er selvsagt et mye bedre alternativ enn høyresidens tro på private, kommersielle alternativer.

HVORFOR DELTAR VI IKKE AKTIVT I FORBRUKERSAMVIRKET?

Selv om det vanligvis var menn som tok initiativ til og ledet de tidlige samvirkelagene, var det flest kvinner som arbeidet i butikkene og flest kvinner som handlet der. Historisk sett var det kvinnene som hadde kontroll over familieøkonomien. Det var de som så hvor langt lønningene strakk til i forhold til utgifter til bolig, klær og mat. Det var også de som mest verdsatte spareordningen som var en del av forbrukersamvirkets særtrekk. En tredjedel av oppspart kjøpeutbytte ble tidligere holdt igjen i laget som medlemmenes hjelpefond. Dette var medlemmenes penger, men det var vanlig å beholde dem i laget som en reservekapital til bruk ved særlige behov. (ved sykdom, kjøp av nye møbler eller for å dekke andre ekstraordinære utgifter.) Denne ordningen var særlig viktig for de kvinnene som hadde «tørste» menn. I slike familier var det en trygghet for husmoren at ikke kjøpeutbyttet ble brukt til alkohol og fest.

Kvinnene var også de beste økonomene i den forstand at de kunne vurdere forskjeller i pris og kvalitet. Selv om mennene som regel tilførte familien sin lønn, var det kvinnene som best kunne forvalte den, også i et langsiktig perspektiv. Det var gjerne de som forsto at enkelte utgifter kunne være gunstige investeringer for familien. Men siden kvinnene kom senere med i politikk og ledelse, fikk ikke

deres forståelse for forbrukersamvirkets velsignelser særlig gjennomslag i de politiske strategidiskusjoner.

Levevilkårene ble etter hvert klart bedre, og de praktiske fordelene med forbrukersamvirket føles mindre viktige i dag. Det rare er likevel at verken kvinner eller menn er mer samvirkebevisst. Selv om de fleste ikke trenger å snu på skillingen slik som tidligere, burde interesse for helse,

Økonom i Kvitsøygt. 93. Åpnet i 1910, og nedlagt da avd.1, Pedersgt. 81 ble utvidet 1/4 1971. Senere solgt. En liten butikk, med kundegrunnlag særlig i de omliggende fabrikker som etter hvert trappet ned virksomheten (hermetikkindustri, Tou bryggeri m.m)
Foto: Statsarkivet i Stavanger

miljø og livskvalitet gi nye argumenter for økt forbrukerinnflytelse. Da skulle vi tro at forbrukersamvirket skulle bli oppfattet som det klart foretrukne alternativ ved innkjøp. Det er den eneste av de store dagligvarekjedene som er åpen for medeierskap og medinnflytelse.

Dessuten burde samvirkealternativet være den politiske

venstresidens svar på høyrepartienes vektlegging av privat initiativ, kreativitet og entreprenørskap. Det er et tydelig behov for å vise at dette også kan forenes med fellesskapsverdier og sosialt medansvar gjennom frivillig samvirke.

Den historiske bevissthet om forbrukersamvirkets nytteverdi er også svært svak. Det er særlig trist at folk i fagbevegelsen ikke kjenner til den hjelp som forbruksforeninger og samvirkelag har bidratt med i kampen for bedre kår. La oss bruke forbrukersamvirket i Stavanger som eksempel.

Avd. 3 Nedstrandsgt. 19
Fra venstre: Marie Østråt, H. Mauritzen, ukjendt, M. Pedersen (avd.leder).
Foto: Statsarkivet i Stavanger

SAMVIRKEBYEN STAVANGER

Forbrukersamvirket ble særlig godt utviklet i Stavanger. Vi fikk flere forbruksforeninger tidlig på 1900-tallet, og disse etablerte en omfattende produksjonsvirksomhet i østre bydel. Fra 1952 var forbrukersamvirket i byen samlet i én

forening, nåværende Coop Økonom. Helt fram til 1970-årene var de tillitsvalgte i Økonom aktive fagforeningsfolk, og det var særlig arbeidere i verkstedsindustrien og hermetikkindustrien som bygde opp det lokale forbrukersamvirket. I flere fagforeninger var det lenge egne «kooperative utvalg», og det ble stilt særlige krav til Økonom som en foregangsbedrift når det gjaldt lønns- og arbeidsvilkår.

Det samme ble forventet av de kooperative bedriftene Produksjonslaget Samhold og Samvirkeselskapet Nordkronen. Det er verdt å merke seg at Samhold allerede fra

starten i 1911 innførte åttetimers arbeidsdag, altså åtte år før det ble lovfestet. Det ble tidlig opprettet pensjonskasse for de ansatte, og de ble også representert i styret. Samhold ble også ledende i forbedring av lønnsforhold og arbeidsvilkår, og produksjonslaget ble snart kjent som en ettertraktet mønsterbedrift hvor det var trygt og godt å arbeide. I bakerens fagforening ble det slått fast at forbrukersamvirket gikk foran og «banet vei for lettere kår».

I mellomkrigstiden bevilget forbruksforeningene Økonom og Bikuben årlig betydelige beløp som skulle fordeles i form av varer til vanskeligstilte medlemmer og familier som var rammet av arbeidskonflikter. Da de lavtlønte hermetikkarbeiderne streiket i 1925, var det Økonom som hjalp dem til å holde ut. I 1931 var en tredjedel av medlemmene i Økonom arbeidsledige, og det var stor

pågang for å få bistand. Det var lettere å få hjelp fra sin egen forening enn å gå på «forsorgen» og få fattigunderstøttelse.

Selv i de verste årene vokste forbrukersamvirket. Dermed ble det skapt kjærkomne arbeidsplasser både ved bygging av butikker og fabrikker og ved ansettelse av arbeidere. I tillegg gikk det lokale forbrukersamvirket i spissen for den

Økonom avd.3 Nedstrandsgt. 19. Åpnet i 1912.
Foto: Statsarkivet i Stavanger

store dugnaden for Rosenberg Mek. Verksted i 1931. Det var ikke bygd en eneste båt på det store verftet siden 1921. Aksjonærene hadde vært så grådige i tiden etter første verdenskrig at de hadde tappet bedriften for all egenkapital. Med Norges Bank i ryggen greide lokale krefter å tilføre Rosenberg ny kapital. Produksjonslaget

Samhold og forbruksforeningene Økonom og Bikuben ble da blant de største lokale aksjonærene. Hensikten var å skape arbeidsplasser for medlemmene. Forbrukersamvirkets innsats førte også til at de forlangte at jern- og metallarbeidernes fagforening avdeling 25 skulle administrere ansettelsene ved Rosenberg. De ønsket å fordele arbeidsplassene på flest mulig, slik at alle kunne få en fot inn i arbeidslivet igjen. Dermed ble det innført en rotasjonsordning hvor arbeiderne skiftet om å arbeide hver tredje uke. Bedriftsøkonomisk var dette ingen god løsning, men menneskelig sett var det viktig for arbeidernes verdighet at flest mulig kunne få et håp om fast ansettelse etter hvert.

Selv om forbrukersamvirket forsøkte å gå foran når det gjaldt arbeids- og lønnsvilkår, og at det var organisasjonsplikt for de ansatte, kunne de ikke være «sosialistiske oaser midt i den privatkapitalistiske ørken», som det ble sagt. Konkurransen med de private førte til at kostnadene også i forbrukersamvirket måtte holdes innenfor ansvarlige rammer. I mellomkrigsårene var det en lykke å være i arbeid, og dermed ble mange også forsiktige med å slå i bordet med særlige lønnskrav. De fleste kvinnene var dessuten ekstra varsomme. Følgende vers fra Bikubens jubileumsfest i 1924 er nok typisk:

*«Bikubens damer slet ikke maa glemmes,
trofast de skjotter sin utsatte post.
Bestyrinder de bedste forfremmes til
og faar løn efter tering og kost.
Snille smaapiger, det er de alle,
ikke et øieblikk kunde det falde
dem ind at reise mot styret aktion»*

Forbrukersamvirket har blitt nødt til å avvikle den gamle ordningen med organisasjonsplikt, men de fleste ansatte er fortsatt fagorganisert. Det er illustrerende for organisasjonsforholdene i Handel og Kontor i Stavanger, at da 30 medlemmer i foreningen feiret 25-års medlemskap i 1955, fordelte disse seg med 23 fra forbruksforeningen Økonom, tre fra Samhold, to fra lageret til Norges Kooperative Landsforening, en fra Samvirkeselskapet Nordkronen og en fra Vinmonopolet. Det er altså god grunn til å være stolt av forbrukersamvirkets historie både som eksempel på praktisk selvhjelp og som foregangsvirkosomhet med hensyn til lønns- og arbeidsvilkår.

Som forbrukere har vi også bygd opp et av landets beste boligbyggelag. Gjennom boligsamvirket fikk vi i etterkrigstiden, fram til 1980-årene, bygd ut nye bydeler. I et vellykket samspill mellom kommunen, Husbanken og Stavanger Sparekasse kunne vanlige folk i Stavanger skaffe seg gode og rimelige boliger gjennom boligsamvirket og selvbyggerordningen. Kommunen kjøpte opp nye utbyggingsområder for å hindre privat spekulasjon, la til rette for vei, vann og kloakk, og lot innbyggerne komme rimelig til nye tomter. Dette var enda et eksempel på praktisk selvhjelp og nyttig samvirke. Men gjennom liberaliseringspolitikken i 1980-årene ble det skjermede, behovsorienterte boligsamvirket åpnet for de såkalte frie markedskrefter. Vi kjenner resultatet. I dag er det nesten umulig for unge å skaffe seg en bolig i Stavanger til en anstendig og overkommelig pris.

UTFORDRINGER

En økt bevissthet som forbrukere og en større grad av forbrukersamvirke er ønskelig av to grunner. For det første vil vi da kunne ta tilbake noe av vårt forvalteransvar og påvirke valget av hva som skal produseres og hva vi ikke ønsker. Ut fra ny erkjennelse av helsespørsmål, miljømessige forhold og naturforvaltning kan et sterkt forbrukerpress kombinert med politisk arbeid endre produksjonsvilkår i positiv retning. Det er veldig viktig at produsentinteressene – både de til eiere og til ansatte – møtes med organiserte forbrukerinteresser. Dette vil også demokratisere det økonomiske liv og gjøre markedsmechanismene mer troverdige.

For det andre vil økt forbrukerbevissthet tvinge oss til å vurdere verdien av varer og tjenester i forhold til situasjonen for andre fagorganiserte, blant andre også ansatte innen varehandelen. Ikke minst må arbeids- og lønnsvilkår til arbeidere i utviklingsland trekkes inn ved våre valg som forbrukere.

Men – dette avhenger av at vår økte forbrukerbevissthet fører til at vi evner å se lenger enn vareprisen. Vi må bli mer opptatt av varens verdi. Den samsvarer sjelden med lavest mulig utsalgspris. Vi må også begripe at en utvidet åpningstid fordyrer varene. Ikke minst må bevisste forbrukere se sammenhengen mellom vareverdi og arbeidsforhold både innen produksjonslivet og omsetningen. Dette forutsetter også en styrket gjensidig solidarisk holdning innenfor fagbevegelsen.

Dermed blir konklusjonen at forbrukeren i oss bør spille en mer aktiv rolle. Men det krever nytt engasjement, mer

kunnskap, innsikt, solidaritet og evne til helhetstenkning og en mer likeverdig dialog med produsenter av varer og tjenester. Da nærmer vi oss de gamle sosialistiske idealene i vår tid.

HU JENNY

**Her e ein sang te hu Jenny i Økonomen avdeling to.
Der ekspederte hu i adle år. Hu va greie kan dokker tro.
Hu hadde et smil te oss adle, og serligt te osser små,
og hu fant fram pinnastolar, sånn at de gamle sko sleppa
å stå.**

**Hu vedde opp svisker og sukker og påsar med kaffi og
salt, for i hyllene bagom disken, der hadde hu pitlemann
alt!**

**Hu trodde på samvirketanken, og hu sa at butikken va
vår, og pengar som blei te overs fekk me igjen kvert
bidige år.**

**Aldri må me svikta, pleide hu Jenny å sei,
for det e jo veldig viktig at me e på rette vei.
Når dokker små ble større og kan vera aktivt med,
så gløim ikkje målet våres og kooperasjonens idé.**

**Hu pakte inn brønå fra Samhold og ga de med kjerlige
ord te osser små røvarsongar og ba oss hilsa hjem te na
mor. Så sa me nana te hu Jenny som sto bagom disken og
lo, og dørklokkå sa dingeling i Økonomen avdeling to.**

Gunnar Roalkvam

